

Sosyal Tarih Yazıcılığında Sorunlar ve Çözüm Önerileri –İlk Dönem İslâm Toplumu Özelinde–

Problems and Solution Proposals in the Social Historiography –Specific to Earliest Islamic Community–

Feyza Betül KÖSE^a

^aİslâm Tarihi AD,
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Kahramanmaraş

Received: 13.12.2016
Accepted: 06.02.2017
Available online: 20.03.2018

Correspondence:
Feyza Betül KÖSE
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
İslâm Tarihi AD, Kahramanmaraş,
TÜRKİYE/TURKEY
feyzabetulkose@ksu.edu.tr

ÖZ İslâm tarih yazıcılığı başlangıcından itibaren siyasî vakaların kronolojik kayıtlarını ve biyografileri konu almış ve bu durum uzun bir dönem devam etmiştir. Sosyal tarih ise birkaç istisna eser dışında kendisine müstakil bir yer edinmemiştir. Sosyal tarih ilgisinin yeniliği, bu alanın henüz bir disiplin haline gelememesi ve profesyonelliğin sağlanamamış olmasının gerekçelerinden biridir. Bu da başta kaynak, malzeme ve usûl alanlarında olmak üzere çeşitli eksiklik ve sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. İşte bu çalışmada İslâm sosyal tarih yazıcılığı, ilk dönem İslâm toplumu özelinde incelenecek ve karşılaşılan sorunlar ile bu sorunlara getirilen çözüm önerileri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal tarih; tarih yazıcılığı; toplum; tarih usûlü; İslam toplumu

ABSTRACT Islamic historiography was about chronological records of the political events and biographies since its beginning and this situation has continued for a long time. Social history did not have an independent ground apart from a few works as an exception. The newness of the interest in social history is one of the reasons why this area has not become a discipline yet and professionalism is not provided. This leads to the emergence of various deficiencies and problems, particularly in there source, material, and method areas. Thus, in this study, Islamic social historiography specific to the earliest Islamic community will be analyzed, and problems experienced and solution proposals to these problems will be addressed.

Keywords: Social history; historiography; society; history method; Islamic community

Tarihin siyasî, askerî olaylar ve biyografik anlatımlar ile sınırlı olmayan, toplumu fertlerin birbirleriyle ilişkilerinin geçmişi yönünden inceleyen türü olan sosyal tarih, siyasal tarih yerine daha geniş, daha insanî ve olayların kronolojik anlatımından çok bütün insanî etkinlikleri kapsayan ve “yapıları” çözümlemeyle uğraşan bir tarih türüdür.¹ Bu bakımdan insanın toplumsal alandaki tüm eylemlerini kendisine konu edinmekle iktisadî yapılar, içtimâî kurumlar, âdetler, gündelik yaşam gibi çok geniş bir yelpazede konu çeşitliliği içermektedir.

Bununla beraber çağdaş tarih algılarında siyasî tarihten çok daha fazla sosyal tarihin ilgi çektiği görülmektedir. Bu çerçevede özellikle Batı tandanslı tarih yazıcılığında bu tür anlatıların revaç bulduğu, ortaya çıkışından bugüne kadar geçen süre zarfında toplumsal tarih yazımının kendine ait bir usûl ve yazım yöntemi geliştirdiği malumdur. Bu nedenle biz de çalışmamızın hemen başında sosyal tarihçiliğin Batı'da geçirdiği süreci ortaya koymayı tercih ettik.

BATI'DA SOSYAL TARİH YAZICILIĞININ GEÇMİŞİ

Tarih yazıcılığının serüveni incelendiğinde onun çeşitli aşamalardan geçerek bugünkü çeşitliliğine ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu aşamalar, bizden çok daha geçmişteki zaman dilimlerine doğru uzansa dahi sosyal tarihçiliğin Batı'da da yeni bir tür olduğunu göstermektedir.

Tarihte “yaratıcı gücün bireysel dehalar” olduğu şeklindeki düşünce, Carr tarafından tarih biliminin ilkel düzeylerine özgü kılınmakta ve eski Yunanlıların geçmişteki başarılarının onlardan sorumlu kahramanların adıyla anılması buna örnek gösterilmektedir.² Heredotos’la birlikte yeni bir aşamaya geçilerek tarih yazımı, Kadim Doğu’nun kral listeleri ve hanedan yıllıkları yerine siyasî ve askerî konuları uğraş edinmeye başlamıştır. Yunanlıların ve Barbarların kahramanlıklarını anlatmakla birlikte seyyah olan Heredotos’un bu anlatımı bir tür tarihsel etnografyadan ayrı tutmadığı görülmektedir.³ Ancak burada siyasî tarihe doğru söz konusu edilen yeni eğilimin eski anlayışla yazılan eserler dönemini tamamen kapattığını söylemek mümkün değildir. Tarihin şahıs merkezli ve tarihin yapıcılarının kahramanlar olduğu anlayışının zirve örneği olan Thomas Carlyle, *Kahramanlar*⁴ başta olmak üzere çeşitli eserlerinde bu tür tarih algısını sergilemiştir.

Kahramanların hikâyelerinden siyasî tarihe doğru yapılan geçiş ile bu tür tarihin egemen olduğu uzun döneme girilmiştir. Yeni dönemde tarihçilere göre “tarih” çoğu zaman yüksek politikanın incelenmesiyle eş anlamlı olup bu yüksek politikanın ve diplomasinin tarihi ise kraldı. Tarihin öznesi büyük adamlardı ve seçkin tarihçiler, çoğunluğun tarihinin yazılmasını gereksiz ve önemsiz bir uğraş olarak görmekteydiler.⁵ Örneğin İngiltere’de Manchester Üniversitesi’nde, 1789-1794 Fransız Devrimi’ndeki bir halk hareketi üzerine yazılmış bir doktora tezinin jürisinde yer alan Sir Lewis Namier’in adaya yönelttiği, “Niçin bu haydutlarla uğraşıyorsunuz?”⁶ şeklindeki soru, bu tür bir zihniyeti göstermektedir. Olayı yorumlayan Evans’a göre, Namier’in düşüncesi, “her çağın tarihinin, bu iş gerekli irade ve hareket özgürlüğüne sahip bir avuç adam tarafından biçimlendirildiği ve dolayısıyla tarihin, bu adamları neyin böyle güçlü yaptığının ortaya çıkarılması işinden başka bir şey olmadığı” şeklindedir.⁷ Oysa bu adamları neyin böyle güçlü yaptığının cevabı sadece siyasî tarih tarafından verilebilir türde değildir. Bireyi kendisi olmaya sevk eden bir toplumsal arka plan, âdet, gelenek, anlayış, soy gibi unsurlar vardır ve bu, siyasî tarihin oldukça ötesindedir.

Namier’in bu anlayışına sahip tarihçilerin bir başka örneğini de tarihin yazılı kaynaklara dayandığını ve geçmişte insanların pek çoğunun okuma-yazma bilmediği için “tarihin yalnızca azınlıklara ilişkin doğrudan söz edebileceğini” iddia eden ve okuma yazma bilmeyen ya da okuma-yazma öncesi toplumla-

² Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir?*, çev: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yay., İstanbul 2011, 98.

³ Veyne, Paul, *Tarih Nasıl Yazılır?*, çev: Nihan Özyıldırım, Metis Yay., İstanbul 2014, 35-36.

⁴ Carlyle, bu eserinde Odin, Hz. Muhammed, Dante, Luther, Cromwell, Napolyon, Johnson gibi tarih yapıcı addettiği şahıslara yer vermiştir. Bkz., Carlyle, Thomas, *Kahramanlar*, çev: Behzat Tanç, Kutluğ Yay., İstanbul 1976.

⁵ Evans, Richard J., *Tarihin Savunusu*, çev: Uygur Kocabaşoğlu, İmge Yay., Ankara 1999, 168.

⁶ Cobb, Richard, *The Police and the People: French Popular Protest, 1789-1820*, Clarendon Press, Oxford, 1970, 81; Evans, 168.

⁷ Evans, 168.

rın tarihini “sağlıksız” bulan John Vincent oluşturmaktadır.⁸ Adı geçen tarihçilerin anlayışının hâkim olduğu dönemde İngiltere’de İç Savaş ya da Fransız Devrimi gibi kriz dönemleri dışında sıradan insanların hayatları, ekonomi ya da dinin etkilerinin dikkate alınmamasının yanı sıra yerel tarihe dair kaleme alınan eserlerde bile toplumun ve sokağın gündelik yaşantısı yerine yerel kilise cemaatinin yönetimi konu edilmekteydi. Tomphson bu süreci, “Bir dert açmadığı sürece işçinin bakış açısıyla ilgilenmediler, erkek oldukları için de kadınların değişen yaşam tecrübelerini araştırma isteği duymayacaklardı” şeklinde değerlendirmektedir.⁹

19. yüzyılın ortalarında ise tarih yazıcılığında siyasî tarihin hegemonyası tartışılmaya başlandı. Michelet 1837’de Sainte-Beuve’e şöyle diyordu: “Anlatının içine siyasî tarihten başka bir şey sokmasaydım, tarihin çeşitli unsurlarını hiç hesaba katmasaydım, gidişatım bambaşka olurdu. Ama büyük bir yaşamsal hareket gerekliydi, çünkü tüm bu çeşitli unsurlar anlatının birliği içinde yörüngede bir arada dönüyorlardı.”¹⁰ Bu tür itirazlarda öne çıkan isimlerden biri Karl Lamprecht’ti. Siyasal tarih ve büyük adamlar üstündeki ısrarından ötürü Alman tarihçiliğine karşı çıkan Lamprecht’in, ilk cildi 1891’de yayımlanan *Deutsche Geschichte* (Alman Tarihi) adlı eseri merkezinde şekillenen tartışmalarda yazar, geleneksel tarih araştırmacılığının iki temel ilkesini sorguluyordu: Devlete verilen merkezî rol ile olaylar ve kişiler üzerinde yoğunlaşma. Bu tür tarih anlayışı yerine kavramlarını başka disiplinlerden alacak “kolektif tarih” çağrısı yapan Lamprecht’in kastettiği başka disiplinler arasında sosyal psikoloji ve beşeri coğrafya vardı.¹¹

Lamprecht’e yönelik muhalefette hâkim düşünce, devletin olayların merkezine yerleştirilmediği sürece tutarlı bir tarihsel anlatının mümkün olmadığı yönündeydi.¹² Bu tartışmalar Almanya’da kültürel ve toplumsal tarihin reddedilerek sosyal tarihe geçişi uzun bir süreliğine durdururken Fransa ve ABD gibi ülkelerde ise tam aksine sosyal tarihçilik parlamaya başlamıştı.¹³ 1890’larda Amerikalı tarihçi Frederick Johnson Turner da, tıpkı Lamprecht gibi geleneksel tarihe karşı, “İnsan etkinliğinin bütün alanlarına bakılmalı” diyerek itirazını yükseltmişti. Ona göre toplumsal yaşamın herhangi bir bölümünün ötekilerden yalıtılarak anlaşılması mümkün değildi.¹⁴

Yeni sürecin başlarında olaylar, devlet adamları ve önemli kişiler üzerinde yoğunlaşan, hikâye üslubunun hâkim olduğu bir anlatımın tercih edildiği siyasî tarihe itirazda bulunuldu ve bunun yerine sosyal bilimlerle daha yakın ilişkili olan, dar bir zümre yerine çoğunluğu, ekonomi ve kültürü konu edinen bir tarihçiliğe geçilmesi gerekliliği üzerinde duruldu.¹⁵

Burke, sosyal tarihe yönelen bu ilginin sebeplerinin ne olduğu sorusuna, “Hızlı bir toplumsal değişim döneminde, birçok insana kendilerini yönlendirebilmek için köklerini bulmak ve geçmişte, özellikle de kendi topluluklarının -ailelerinin, kent ya da dinsel gruplarının- geçmişleriyle bağlantılarını yenilemek, gitgide daha gerekli görünmeye başlamıştır” yanıtını verirken,¹⁶ Tosh’un cevabı ise, “Son yıllarda, sosyal

⁸ Evans, 170.

⁹ Tomphson, Paul, *Geçmişin Sesi –Sözlü Tarih–*, çev: Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, 2-3.

¹⁰ Bloch, Marc, *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, çev: Ali Berktaş, İletişim Yay., İstanbul 2015, 185.

¹¹ Burke, 13; Iggers, George G., *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012, 32.

¹² Iggers, 3-4.

¹³ Burke, 14; Iggers, 34-35.

¹⁴ Burke, 14.

¹⁵ Iggers, 32; Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Yakın Yay., İzmir 2015, 52.

¹⁶ Burke, 17-18.

tarihin kapsamı yeniden ve çok daha iddialı tanımlandı. Sosyal tarih artık sosyal yapının tarihini anlatmak gibi çok büyük bir hedef koydu önüne” şeklindedir.¹⁷

20. yüzyılın başında March Bloch ve Lucien Febvre'nin Fransa'da yayımlamaya başladıkları *Annales* isimli dergi, sosyal tarih yazıcılığında bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir. Bu dergide uygulanmaya çalışılan yeni tarih anlayışında dar ve elit bir zümrenin tarihinin yerine “daha geniş ve daha insanî bir tarih” anlayışı benimsenmiş, olayları hikâye etmek yerine “yapılar” çözümlenmeye çalışılmıştır. Örneğin Bloch'un *Feodal Toplum*'unda¹⁸ krallara nadiren değinilmiş, bunun yerine sosyal yaşamda etkisi bulunan unsurların çeşitliliğine yer verilmiştir.¹⁹ Braudel'in *Akdeniz* eserinde ise bölgenin siyasî tarihi ancak başlıklardan biri olmuştur.²⁰ Yeni tarih yazımında kültür, siyaset ve devlet adamları ile belirli kişilerin üretimi değil tüm halkın ortak birikimidir ve bu nedenle incelenmelidir. Bu ekole mensup tarihçilerin eserlerinde “yönlendirici bir eksen işlevi”ne sahip merkezî kurumlar yer almamaktadır. Bununla birlikte siyaset göz ardı edilmemekte ancak eski merkezî konumu yerine kişiler arasındaki ilişkilerin bir türü olarak görülmektedir.²¹

Ranke'den Marx ve Weber'e ve onlardan sonra Amerikan sosyal tarihçilere kadar tüm tarihçiler, tarihi geçmişten geleceğe doğru ilerleyen, tek boyutlu bir zaman olarak görmüştü. Bu anlayışta tarih, Batı'nın ürünü olup tek hat üzerinde ve ilerleme şeklinde seyretmektedir. Annalesci yaklaşımda ise tarih sadece Batı'nın, tek çizgide ilerleyen bir ürünü olmaktan çıkarılmış, zamanın göreceliği ve çok katmanlılığı kabul edilerek aynı zaman diliminde farklı mekânları paylaşan farklı toplumların tarihine yönelik çalışmalar yapılmıştır.²²

Siyasî tarihten yönelen ilginin yoğunlaştığı ilk alan iktisat tarihi olmuştur. Robert Fogel, Morgan Kousser ya da Christopher Lloyd gibi iktisat tarihçileri, kendi alanlarını bilimsel tek disiplin ve dolayısıyla geçmişi incelemenin tek yolu olarak görmüşlerdir. Bu alanda ise ilk dönemde devletlerin iktisadî faaliyetlerini ele alan çalışmalar yapılmışken giderek üretim-tüketim, ticaret gibi tüm iktisadî faaliyetlerin tarihine geçiş yapılmıştır.²³ İlerleyen süreçte tarih, demografiyi, iktisadı, toplumu ve zihniyetleri bünyesine katıp “topyekûn tarih”e dönüşerek²⁴ toplumsal tarih, sayısal tarih, mikro-tarih, kültür tarihi, kadın tarihi, siyahların tarihi, psiko-tarih vs. gibi yeni alanlar açtı.²⁵ Bu arada boyutları yeniden çizilen toplumsal tarih ise, toplumsal yapıların tarihine yönelerek toplumdaki farklı gruplara yer vermeye başladı.²⁶ Artık tarihçilerin ele aldığı kişiler bir boşluk içinde hareket eden, toplumdan adeta soyutlanmış kişiler olmak yerine bir toplumun içinde ve onun etkisi altında hareket etmektedirler.²⁷

İSLAM TARİHÇİLİĞİNDE SOSYAL TARİH YAZIMI

İslâm tarihçiliğinde disiplinler açıdan olmasa dahi biyografik-siyasî tarihçilikten sosyal tarihçiliğe geçiş sürecinde Batıdakinden daha erken bir dönem karşımıza çıkmaktadır. İlk ortaya çıkan tür olan Siyer yazıcılığında ana eksen Hz. Peygamber'in hayatının aktarılması iken sonraki dönemde kaleme alınan İslâm

¹⁷ Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, çev: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013, 96-97.

¹⁸ Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yay., İstanbul 2016.

¹⁹ Chirot, Daniel, “Marc Bloch'un Toplumsal ve Tarihsel Manzarası”, *Tarihsel Sosyoloji – Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler*, ed: Theda Skocpol, çev: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, 26.

²⁰ Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1-2, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1990, I, 1-35.

²¹ Burke, 14-15; Iggers, 52, 56-57; Özbaran, 53.

²² Iggers, 51.

²³ Evans, 187; Özbaran, 53.

²⁴ Veyne, 36.

²⁵ Tosh, 97; Evans, 169.

²⁶ Tosh, 97; Özbaran, 59.

²⁷ Carr, 87.

tarihi eserlerinde fetihler, halifeler, siyasî vakalar genellikle kronolojik olarak ele alınmış olup, edebiyat, şiir veya başka bir literatürde sosyal yaşamın izlerine, insanların eğlence kültürüne, yaşam algılarına, yeme içmelerine dair birçok anekdot bulunmasına rağmen hepsindeki amaç sosyal yaşamı kaydetmek değil, bilakis ele alınan tarihî bir şahsiyetin hayatına dair bilgi kırıntılarını verebilmektir.

Sosyal tarih kapsamına dâhil edilebilecek müstakil eserleri kaleme alan ilk müellifin 255/869 yılında vefat eden Câhız olduğunu söylemek mümkündür. *el-Bühalâ' (Cimriler)*,²⁸ *Kitâbü'l-Bürsân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân (Abraşlar, Topallar, Körler ve Şaşılar Kitabı)*²⁹ *Kitâbü't-Tebessur bi't-Ticâre (Ticaretle İlgili Mülahazalar)*³⁰ gibi eserlerinin yanında yine sosyal tarih kapsamında olan pek çok risâle³¹ telif etmiştir. Ya'kûbî'nin (292/905) *Kitâbu Müşâkeleti'n-Nâsi li-Zamânihim ve ma Yeğlibu aleyhim fi Külli Asr*³² isimli risâlesi de sosyal hayata dair telif edilen ilk eserlerden biridir. Hz. Ebû Bekr'den başlayarak yaşadığı döneme kadar hilâfet makamına geçen şahıslar üzerinden verdiği tarihî bilgiler siyasî olmaktan ziyade sosyal içeriklidir.³³

385/996 yılında vefat eden İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde isimleri yer alan kokular, yemekler,³⁴ satranca³⁵ dair eserler, müellifin yaşadığı döneme kadar bu gibi hususların kitaplara konu olduğunu göstermekle beraber sayısı oldukça az olan bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Mes'ûdî'nin (346/957) *Murûcu'z-Zehbi*³⁶ de peygamberler tarihi ile başlayıp 335/947 senesine kadarki vakaları kronolojik olarak ele almakla birlikte, sosyal tarih yoğunluklu bir telif olarak bu alanda çalışanlar için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. İleride değineceğimiz üzere tabakât, ricâl, ensâb, fütûh eserleri de burada zikredilmesi gerek diğer türler olup satır aralarında sosyal tarihe ilişkin bilgiler barındırmaktadırlar.

Ayrıca klasik dönemde telif edilen edebiyat eserlerinde de sosyal hayata ilişkin önemli verilere ulaşılabilme imkânı vardır ki bunların başında Ebu'l-Ferec'in (356/967) Emevîler ile Abbasîlerin ilk dönemlerinde yaşamış olan şarkıcılar, bestekârlar ve eserlerini konu edindiği *el-Ağânî*'si³⁷ gelmektedir.

Sonraki yüzyıllarda telif edilen eserlerin bir kısmını da aynı şekilde sosyal tarih içeriğine dâhil etmek mümkün görünmektedir. Örneğin İbn Abdîrabbih'in (327/939) *Kitâbu'l-Ikdi'l-Ferîd*,³⁸ Kalkeşandî'nin (821/1418) *Subhu'l-A'sâ'sı*,³⁹ çok daha geç bir döneme ait olan Âlûsî'nin (1270/1853) *Bülûgu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*,⁴⁰ Abdulhay el-Kettânî'nin (1382/1962) *et-Terâtübü'l-İdâriyye* olarak bilinen *Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye*'si bu tür eserlerden olup ilk dönem İslâm toplumunun sosyal tarihine dair zengin malumat içermektedir.

²⁸ Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (255/869), *el-Bühalâ'*, thk: Tâhâ el-Hâcirî, Dâru'l-Me'ârif, Kahire tz; *Cimriler*, çev: Zehra Güney Gökdemir, Şule Yay., İstanbul 2008.

²⁹ Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (255/869), *Kitâbü'l-Bürsân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân*, thk: Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cil, Beyrut 1410/1990.

³⁰ Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (255/869), *Kitâbü't-Tebessur bi't-Ticâre*, Matba'atü'r-Rahmâniyye, Mısır 1354/1935.

³¹ Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (255/869), *Mecmû'u Resâilil-Câhız*, thk: Tâhâ Hâcirî, Dâru'n-Nehdatil-'Arabiyye, Beyrut 1983.

³² Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi'l-Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (292 / 905), *Kitabu Müşâkeleti'n-Nâsi li-Zamânihim ve ma Yeğlibu aleyhim fi Külli Asr*, thk: William Millward, Darul-Kitâbi'l-Cedid, Beyrut 1980.

³³ Bu risale hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz., Öz, Şaban, "Bir İslâm Tarih Felsefesi Tezi: İnsanlar Zamanlarına Uyarlar", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. İFD*, 2008, c. 6, sayı: 12, 87-90.

³⁴ İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk (385/995), *el-Fihrist*, thk: İbrahim Ramazan, Dâru'l-Mârife, Beyrut 1994, 385.

³⁵ İbnu'n-Nedîm, 189-190.

³⁶ Mes'ûdî, Ebû Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *Murûcu'z-Zehbe ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, şrh: Aff Nâyif Hâtum, Dâru Sâdir, Beyrut 2010.

³⁷ Ebu'l-Ferec, Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-İsfehânî (356/967), *el-Ağânî*, I-XXIV, thk: İbrahim Seâfin-Bekr Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 2008.

³⁸ İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitâbu'l-Ikdi'l-Ferîd*, I-IX, thk: Müfid Muhammed Kumeyhâ, Dâru'l-Kütübül-İlmiyye, Beyrut 1983.

³⁹ Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'sâ fi Sınâati'l-İnşâ*, I-XV, thk: Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Dâru'l-Kütübül-İlmiyye, Beyrut 1987.

⁴⁰ Âlûsî, Mahmûd Sükrü el-Bağdâdî (1270/1853), *Bülûgu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, I-III, tsh: Muhammed Behcet el-Eserî, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut tz.

Buraya kadar sözünü ettiğimiz eserler aslında İslâm tarih yazıcılığında müstakil olarak sosyal hayata hasredilmiş ne kadar az telifâta sahip olduğumuzu göstermektedir. Zira Câhız'ın birkaç eseri ve risâleleri ile Ya'kûbî'nin risâlesi dışında herhangi bir müstakil sosyal tarih çalışması mevcut değildir, bahsi geçen diğer eserler de farklı alanlara ait olup toplumsal tarihe ilişkin de malumat ihtiva etmektedir.

Sosyal tarihe ilişkin malzemenin kaynaklarda dağınık olarak bulunması nedeniyle elimizde mevcut malzemeyi, “derlenmeyen metinler” şeklinde ifade etmek de mümkündür. İşte İslam sosyal tarih yazıcılığının daha ilk aşamasında karşılaştığımız en büyük problem de bu metinlerin bir araya toplandığı müstakil kaynakların eksikliğidir. Mevcut bilgilerin de derli toplu olmaması, sorunun diğer yönünü oluşturmaktadır. Burada bir makale sınırları içerisinde bütün problemleri ortaya koymak ve onlara çözüm üretmek imkânına sahip değiliz. Bu nedenle genel bir çerçeve ve bu çerçeve üzerinden çözüm önerilerimizi sunmaya çalışacağız ki, amacımız daha emekleme safhasında bile değerlendirilemeyecek olan İslam sosyal tarih çalışmalarına “kısmen” de olsa bir katkı sunmaktır. Her dönemin kendine has şartlarının olduğunu göz önünde bulundurarak konuya klasik dönem eleştirisi değil, bu tür çalışmaların yapılması lüzumundan hareketle yaklaştığımızı da belirtmek isteriz.

SOSYAL TARİH ARAŞTIRMALARINDA SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Ülkemizde özellikle de akademik sahada son dönemlerde sosyal tarih çalışmalarına hız verildiği, bu bağlamda birçok üniversite bünyesinde Hz. Peygamber dönemi veya sonraki dönemlere dair günlük yaşam, eğlence kültürü ve sosyal hayatın diğer dinamiklerine dair lisansüstü düzeyde akademik çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Klasik ve orta dönem İslâm tarihçiliğinin sosyal hayatı ayrı bir tarih yazımı alanı görmemesi nedeniyle bu çalışmalarda çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunları şu başlıklar halinde ele alıp değerlendirebiliriz:

1. Kaynak sorunu
2. Malzeme Sorunu
3. Usûl Sorunu

Bunlara sosyal tarih araştırmalarında karşılaşılan kronolojik bölümlendirmelerin imkânsızlığı ve sosyal hayata yüklenen anlamın son derece geniş olmasını da eklememiz gerekmektedir. Ancak burada genel sosyal tarih araştırmalarındaki bu kronoloji ve muhteva sorunları üzerinde durmak yerine çözüm getirebileceğimiz problemlerle ilgileneceğimizi ifade etmeliyiz. Zira toplumlara başlangıç veya sonların tayin edilemiyor olması veya sosyal hayat kavramının dinden siyasete, siyasetten ekonomiye, ekonomiden sanata, mimariye ve günlük yaşama kadar son derece geniş bir içeriğe sahip olması bu çalışmaların yapılmasına mâni olamayacağı gibi, temel itibarıyla her konuda çözüm önerisinde bulunmak da mümkün değildir. Bu çerçevede Hz. Peygamber dönemi toplumunu cahiliye dönemi toplumundan veya Râşid halifeler dönemi toplumunu Hz. Peygamber dönemi toplumundan ayırmak, buna kronolojik başlangıçlar ve sonlar tespit etmek mümkün değildir ve kronolojik tahdidinin imkânsızlığı bütün milletlerin tarihi için söz konusudur.

Biz burada yukarıda zikrettiğimiz sorunları ve bu sorunlara dair çözüm önerilerimizi ayrı başlıklar halinde değil, takibinin kolay olması açısından sorunlarla birlikte ele almayı tercih ediyoruz.

1. KAYNAK SORUNU

“Muhtemelen birincil kaynakları bu kadar çeşitli, bu kadar yaygın dağılımlı ve nitelik açısından bu kadar heterojen olan başka hiçbir alan yoktur”⁴¹ diyen Tosh, bu sorunun sadece İslâm tarihçiliğinin değil Batı sosyal tarihçiliğinin de bir sorunu olduğunu dile getirmiş olmaktadır.

İslam tarih yazıcılığının klasik veya orta döneminde “içtimaî hayata” dair kaleme alınan müstakil bir eseri veya bu konulu bir çalışmayı bulmak neredeyse imkânsızdır. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu tür tarih yazımı çağdaş bir türdür ve bundan hareketle geçmiş değeri değerlendirmek pek sağlıklı olmayacaktır. Bununla beraber bu kaynak sorununu aşma hususunda bizim Batı tarihçiliğinden daha avantajlı olduğumuzu da söylemek durumundayız. Zira mevcut İslamî literatürdeki, siyer, hadis, tabakât, ricâl ve ensâb kitaplarına ek olarak; fıkıh, şiir, edebiyat kitapları da sosyal tarih açısından son derece önemli bilgiler barındıran eserlerdir. Burada yapılması gereken, sosyal yaşamın hangi alanına dair araştırma yapılacağına belirlenmesidir. Örneğin sosyal hayata dair evlilik meselesinin ele alınması halinde tefsir ve fıkıh kitapları neredeyse birincil kaynak konumuna gelebileceklerdir. Binaenaleyh hangi konunun nerede araştırılacağı, hangi mesele için nereye gidileceğinin doğru tespit edilmesi durumunda kaynak yetersizliği sorununu aşmak, geniş yelpazede kaynak taramalarının yapılması lüzûmu ile birlikte mümkün görünmektedir.

Hadis kaynaklarımızdaki nikâh, talâk, cenâiz, rikâk gibi başlıklar başta olmak üzere hemen hemen tüm bâblarda ilk dönem İslâm toplumunun sosyal hayatına ilişkin zengin malzeme bulmak mümkündür. Dolayısıyla farklı alanlara ait kaynaklar, bu türden bir sosyal tarih çalışmasında birinci kaynak konumuna geçebilmektedirler.

İlk dönem İslâm toplumunun ağırlıklı olarak Mekke ve Medine’de yaşadığını düşündüğümüzde konusu “ilk dönem sosyal tarihi” olarak belirlenmiş bir çalışmada bu şehirlere ait yerel tarihler de önemli kaynaklar durumuna geçmektedir. Örneğin İbn Şebbe’nin (262/876) *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevvere*⁴² adlı eseri hem şehrin fizikî unsurlarına ağırlık veren bir şehir tarihi hem de bu şehir özelinde bir siyasî tarih olsa da lian, zihar gibi sosyal konulara ayrılmış başlıklara az da olsa yer vermekte ancak bunun yanında fiziki unsurlar ve siyasî konulara ayrılmış bölümlerde dahi satır aralarında sosyal tarihe ilişkin bilgiler sunmaktadır. Semhûdî’nin (911/1506) *Vefâu’l-Vefâ bi Ahbâri Dâri’l-Mustafâ*⁴³’sında⁴³ ise hiçbir siyasî konu başlığı yer almamakta buna mukâbil Medine’nin fizikî yapısı ve sosyal hayatına dair neredeyse her konuyu bulabilmek mümkün olmaktadır.

Sosyal tarihçilik özellikle İslâm dünyasında yeni bir alan olsa da söz konusu ilk dönem İslâm tarihi çerçevesindeki sosyal tarih olduğunda siyer kaynaklarında bu alana dair bilgilerle karşılaşmaktayız. Örneğin Hz. Peygamber’in hayatından pasajlar aktaran ilk dönem siyer râvileri (risâle müellifleri)nin sosyal hayata dair anlatılarına bakıldığında onların bu tür haberlerden pek de bigâne kalmadıkları görülür. Nitekim Urve b. Zübeyr (94/713), Âsım b. Ömer (120/737), Abdullah b. Ebî Bekr (135/752), Zührî (124/741), İbn İshâk (151/76899), Ma’mer b. Râşid (153/770) gibi Siyer râvi ve müelliflerinin naklettikleri haberler arasında gerek cahiliye gerekse ilk İslâm toplumlarının sosyal hayatlarına dair haberler mevcuttur.⁴⁴

⁴¹ Tosh, 99.

⁴² İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî (262/876), *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevvere*, I-II, thk: Ali Muhammed Denrel-Yâsin Sadüddîn Beyân, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2012.

⁴³ Semhûdî, Nûruddin Ali b. Ahmed (911/1506), *Vefâu’l-Vefâ bi Ahbâri Dâri’l-Mustafâ*, I-II/1-4, Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, Beyrut 2009.

⁴⁴ Bu tür haberler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İSAR Vakfı Yay., İstanbul 2008, 132-133, 148, 158-159, 189, 216, 265, 292-293.

Burada kendisinden özel olarak bahsedilmesi gereken bir müellif de İbn Sa'd (230/845)'dir. *Tabakât*'ının gerek Siyer bölümünde gerekse biyografilerinde sosyal tarihe ilişkin çok sayıda malumat sunmuştur. Eserinin Siyer'e ayırdığı ilk cildinde siyasî hâdiselere dair başlıklarda satır aralarında toplumun sosyal yaşantısı hakkında bilgi edinmenin mümkün olmasının yanı sıra Kardeşlik,⁴⁵ Bayram Namazları,⁴⁶ Suffe ve Suffe Ashabı⁴⁷ gibi müstakil başlıklar altında da sosyal hayat konularına yer vermiştir. Biyografiler kısmında ise ele aldığı şahsiyete dair naklettiği haberler arasında bu tür bilgiler bolca mevcuttur. Örneğin ilk dönemde Medine'de kadılık hakkında bilgi sahibi olmak isteyen bir araştırmacının bu bilgiyi Zeyd b. Sâbit'in biyografisinde bulması mümkündür.⁴⁸ İbn Sa'd'ın eseri, içerdiği zengin malzeme nedeniyle özellikle ilk dönem söz konusu olduğunda yapılacak bir sosyal tarih çalışmasında mutlaka başvurulması gereken eserlerin başında gelmektedir.⁴⁹

İbn Sa'd'ın sosyal tarih açısından konumunun bir benzeri de Belâzürî'de (279/892) görülmektedir. O da *Ensâbu'l-Eşraf*'ında⁵⁰ hem Siyer hem biyografi bölümlerinde sosyal tarih araştırmacılarının oldukça istifade edebilecekleri bilgileri sunmuştur. Halifelerin halkla olan ilişkileri,⁵¹ pazar yerinde yaşanan anlaşmazlıklar ve bunların çözüm şekilleri,⁵² hapis cezası⁵³ gibi rivâyetler, müellif tarafından nakledilen yüzlerce habere sadece birer örnektir.

2. MALZEME SORUNU

Malzeme sorunundan kastımız mevcut merviyâtın kaynaklarda dağınık olarak bulunmasına ek olarak sosyal tarih çalışması için gereken verileri sunmadaki yetersizlik görüntüsü vermesidir. "Her tarihsel probleme bu iş için özel olarak hazırlanmış bir belge türünün denk düştüğünü düşünmek büyük bir yanılgıdır"⁵⁴ diyen Bloch, sosyal tarih çalışmalarındaki bir soruna işaret etmektedir. Batı'da siyasî tarihin hegemonyasının kırılıp sosyal tarihe geçiş yapıldığı yıllarda bu sorun oldukça derinden hissedilmiş ve sosyal tarihin, siyasî tarih kadar kaynak ve malzeme birikimine sahip olmaması nedeniyle yeteri kadar ayrıntıya girilememiştir.⁵⁵ Zira kişisel, yerel ve gayr-i resmî belgelerin var olma olasılığı oldukça düşüktü. Buna mukâbil iktidar yapısı, geçmişini kendi algısıyla kaydeden devâsa bir kayıt cihazı gibi işlemekte ve siyasî tarihe dair orantısız çoklukta belge düzenlenmekteydi. Ancak yine de toplumsal tarih özellikle refah devletinin doğuşu ya da nüfus, doğum istatistikleri, evlilik yaşı, hane halkı ve aile yapısı gibi hukukî ve idarî gelişmelerle ilgilenmeye devam etti.⁵⁶

Bizde de durumun yaklaşık bu minvalde olduğunu söylemek mümkündür. Bununla beraber mevcut literatürde malzemenin bulunduğunu ancak dağınık bir halde olduğunu söylemeliyiz. Bunların bir kısmına rastlantı sonucu ulaşılabilmesi de ayrı bir sorundur.⁵⁷ Langlois ve Seignobos'un *Tarih Tetkiklerine Girişlerinde*, tarih yazımının vakıaları gruplara ayırma safhasında önerdikleri yedi gruptan altısının doğ-

⁴⁵ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Men' el-Hâşimî el-Basrî (230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-XI, thk: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 2001, I, 204-205.

⁴⁶ İbn Sa'd, I, 213-215.

⁴⁷ İbn Sa'd, I, 219-220.

⁴⁸ İbn Sa'd, II, 310.

⁴⁹ İbn Sa'd'ın sosyal tarih anlatıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 378-379.

⁵⁰ Belâzürî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, I-VII, thk: Muhammed Yalavî, Klaus Schwarz Verlag, Beyrut 2002.

⁵¹ Belâzürî, *Ensâb*, X, 340.

⁵² Belâzürî, *Ensâb*, X, 376.

⁵³ Belâzürî, *Ensâb*, XII, 357.

⁵⁴ Bloch, *Tarih Savunusu*, 108.

⁵⁵ Özbaran, 53.

⁵⁶ Tomphson, 3.

⁵⁷ Özbaran, 60.

rudan birinin ise dolaylı olarak sosyal tarihle ilişkili olması, ne kadar geniş bir yelpazede malzeme çeşitliliği ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.⁵⁸

Her ne kadar klasik ve orta dönem İslâm tarih yazıcılığında müelliflerin doğrudan sosyal hayata dair eserler vermedikleri bir vâkıa olsa da, ulaşılmak istenen bilgilerin büyük kısmının mevcut eserlerde dağınık bir şekilde bulunduğu da başka bir vâkıa olduğunu belirtmiştik. Buna göre araştırmacı ele aldığı konuyu çok çeşitli türdeki kaynaklardan derleme yoluna gidecektir. Örneğin ilk dönem İslâm toplumunda tarımsal faaliyetlere dair yapılacak bir araştırma için, Siyer, genel tarihler, tabakât ve rical kitapları, şehir tarihleri, hadis külliyyâtı, harâc ve emvâl kitaplarına serpilmiş halde bulunan bilgiler derlenmek durumundadır.⁵⁹

Sosyal tarih için kullanılacak malzemenin dağınıklığının yanında işlenmemişliği, özellikle başta sayılar, veriler ve istatistikler olmak üzere toplumu yansıtan çeşitli başlıkların tamamına yakınının metne geçirilmemiş olması araştırmacıları zaman ve emek açısından zorlayan bir başka olumsuzluktur. Bu konuya dair birikim bulunmaması nedeniyle bundan sonraki araştırmacılar elde edilmek istenen sayısal verileri ve istatistikî bilgileri, bahsettiğimiz dağınık malzemeden derleyerek oluşturmak durumundadırlar.

Malzeme sorunu ile ilgili ilk dönem için bir diğer problem ise sonraki yüzyıllarda dünyanın çeşitli toplumlarında da görülen sosyal hayata dair kayıtların tutulmamış olmasıdır. “Gerçek anlamıyla modern tarih disiplini, daha önceki tarihçilerden bize kalanlara değil, özgün kaynakların hep tekrar değerlendirilmesine dayanır. ‘Özgün kaynaklar’ ile kasıt, ele alınan olay ve düşüncelerle aynı döneme ait kanıtlardır” şeklindeki bir kabul, bu yönden İslâm tarihçiliğinin bir eksiklik yaşadığına da işaret etmektedir. Bu durumda kaynaklar konusunda, “Daha geniş bir tanım benimseyip bir yandan da bazı kaynakların diğerlerinden daha birincil olduğunu kabul etmek daha anlamlı gözükmektedir.”⁶⁰ Aile, komşular, mahalleli gibi sosyal gruplar, kurumsal kayıt bırakmazlar. Tosh’un bu eksikliği gidermeye yönelik öneri ve değerlendirmesi ise, “Onların bileşimini ve toplumsal yapı içindeki yerlerini çok geniş bir yelpazede dağılmış olan kaynaklar aracılığıyla yeniden kurmak gerekir, üstelik bu kaynaklar tümüyle farklı ve çoğunlukla da daha gündelik gerekçelerle oluşturulmuştur” şeklindedir.⁶¹ Ancak daha yakın dönemlerde tutulan mahkeme kayıtları aracılığı ile aile ve komşuluk ilişkileri, cinsel davranış, din ve daha başka pek çok konuda yaygın olan tutumların önemli ölçüde ortaya çıkarılabileceği⁶² muhakkak iken ele aldığımız dönemde ne bu türden ne de başka herhangi bir türden, eş zamanlı kayıtların bulunmadığı görülmektedir. Zira olayın yaşandığı tarihte örneğin ne kıtlık yılında ölenlerin listesi, ne okuma yazma bilen/bilmeyenlerin listesi, ne küttâb/mektep kayıtları gibi malzemeler kaydedilmiştir. Nitekim Hz. Ömer’in dîvânı o dönemde kaydedilmiş olmasına karşın zamanımıza bu kayıt üzerinden değil ravilerin rivâyetleri aracılığı ile ve isimlerden ziyade dîvân oluşumundaki önceliklerin belirtilmesi şeklinde ulaşmıştır.⁶³ Kaynaklarımızda yer alan Hz. Peygamber dönemi bazı savaşlarında ölenlerin isim listeleri ise yine o dönemde tutulmuş bir kayda değil rivâyetlere dayanmakta ve genellikle kronikler aracılığı ile bi-

⁵⁸ Bu gruplar, maddî şartlar, fikrî âdetler, maddî âdetler, iktisadî âdetler, içtimai müesseseler ve halk müesseseleridir. Bkz., Langlois, Ch. V.–Seignobos, Ch., *Tarih Tetkiklerine Giriş*, çev: Galip Ataç, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010, 229-230.

⁵⁹ Bu yöntemle yapılmış çalışmaya örnek olarak bkz., Köse, Feyza Betül, *Medine’de Sosyal Hayat –Dört Halife Dönemi–*, Mana Yay., İstanbul 216, 285-288.

⁶⁰ Tosh, 33-34

⁶¹ Tosh, 100.

⁶² Tosh, 103.

⁶³ Bkz., İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (235/849), *el-Musannef*, I-XVI, thk: Hamed b. Abdillâh-Muhammed b. İbrahim, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 2004, XI, 315-316, (33412); Belâzuri, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Futûhu’l-Buldân*, Şirketü Tab’îl-Kütübî’l-Arabiyye, Kahire 1901, 456-458; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târihu’l-Ümem ve’l-Mülûk (Târihu’t Taberî)*, I-XI, thk: Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Dâru’l-Maârif, Mısır 1966, III, 614-615.

ze ulaşmaktadır ki bunlarda da tüm isimler yer almamaktadır. Bu durumda bu türden listeleri düzenlemek isteyen araştırmacının yapması gereken, farklı tür kaynaklarda bulunan bilgileri derleyerek kendi listelerini oluşturmasıdır. Ancak geniş halk yığınlarının bu kaynaklara girmediği göz önünde bulundurulduğunda bu listelerin hiçbir şekilde kesin olmayıp gerçek durumu tam anlamıyla yansıtmayacağı, sadece rivâyetlere konu olan isimlerden oluşacağı unutulmamalıdır.

Sosyal tarih çalışmalarında malzemeyle ilgili yaşanan bir diğer zorluk da genel tarih çalışmalarında da benzeri yaşanan,⁶⁴ kaynaklarda yer alan anlatıların daha çok Hz. Peygamber, halifeler veya önde gelen sahabe eksenli oluşudur. Bu da mevcut malzemenin toplumun tamamına ilişkin çalışmalarda yetersizliğine neden olmaktadır. Siyer eserlerinin Hz. Peygamber'in yaşamını esas alması zaten alanı gereğidir. Bunun yanında genel tarih, şehir tarihleri gibi eserlerde halife veya toplumda etkin isimlerin bir şekilde ilişkili oldukları olaylara yer verilmesi, bunun yanında geniş halk kesimlerinin kendilerine yer bulamaması, her ne kadar o dönem tarihçiliğinin tabiatında olsa da toplumun bütününe yönelik çıkarımlarda bulunmayı zorlaştıran bir durumdur.

Mevcut malzemedeki hangisinin tarihî değer taşıdığı, meselenin başka bir boyutudur. "Ferdî, sıradan olaylar tarihî değildir. O halde bir olayın tarihî olabilmesi için umumu ilgilendirmesi gerekmektedir. Kendi dönemini veya kendisinden sonraki dönemi etkilemesi gerekmektedir. Sıradan bir olay gelişip yaygınlaştığı, toplumun kurulu düzenini bozduğu veya etkilediği zaman tarihî olay olmaktadır"⁶⁵ şeklindeki bir görüş, her ne kadar tarihte sebep-sonuç ilişkisine atıfta bulunuyor olsa da sosyal tarih açısından aynı düşünceyi paylaşmamız mümkün değildir. Zira sosyal tarihçilikte sadece toplumun kurulu düzenini bozan veya toplumu etkileyen vakalar değil, yaşamın en azından iki kişiyi ilgilendiren her türlü ayrıntısı tarihî bir malzeme ve konu olarak görülür. Örneğin, ilk dönem İslâm toplumunda giyilen elbise çeşitleri her ne kadar yazarın belirttiği ölçütlere uygun olmasa da o toplumda kullanılan giysiler; dokumacılık, ticaret, tesettür algısı, boyamada kullanılan malzemeler, iktisadî farklılıkların görünür olup olmadığı gibi farklı alanlarda değerli bilgiler sunmaktadır ve dolayısıyla tarihî bir malzemedir. Bunun yerine, "Toplum yaşamındaki her şey tarihten uzak ve tarihten ayrı bir şey değildir. Toplumsal yapıdaki her konunun tarihin birer dalı olduğunu söylemek olanaklıdır"⁶⁶ şeklindeki bir düşünceyi paylaştığımızı ifade etmeliyiz.

Bu başlık altında değinmemiz gereken bir diğer husus ise, İslâm toplumunun başlangıç dönemlerine dair rivâyet malzemesinin yetersizliğidir. Her ne kadar Mekke döneminde Müslümanlar henüz bir toplum haline gelememişler ise de genel anlamda bir toplumun ilk aşamalarına dair bilgiler son derece önemlidir. Özellikle de mevcut yapıyla çatışma, kaynaşma, anlaşma, kabul veya reddetme gibi hususlarda bu tür bilgiler hayati önemi haizdirler. Ancak bu döneme ait tarihî malzeme, gerek içerik gerekse nicelik itibarıyla oldukça yetersiz olup⁶⁷ Siyer araştırmaları açısından yaşanan bu sorun, sosyal tarih araştırmacılarını da oldukça zorlayan bir durumdur. Bu problemi aşabilmek için mevcut Siyer ve diğer tür-

⁶⁴ Özbaran, 60.

⁶⁵ Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yay., Ankara 2010, 109-110.

⁶⁶ Ercan, Yavuz, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik*, Turhan Yay., Ankara 2010, 29-30.

⁶⁷ Mevcut literatürdeki bu yetersizliğin sebepleri Öz tarafından şu şekilde tespit edilmiştir: Mekke'de ilmî bir geleneğin/tarihsel bir zeminin olmaması, sanılan aksine Hz. Peygamber'in, peygamber olarak doğmamış olması, başlangıçta vahyin nuzûlü sürecinin sınırlı kişilerle paylaşılması ve ileriki dönemlerde de bu kişilerin çok rivâyetten uzak durmaları, bu dönemde yaşananların acı tecrübeler barındırması ve olayın taraflarının tevazu veya mahcubiyetten dolayı susmuş olmaları, ailevi/kabilevi nedenlerle torunların dedelerini tezkiye çabası, Müslümanların rahat bir ortama sahip olmamaları ve sürekli baskı ve gözetim altında bulunmaları, Medine dönemine kıyasla sınırlı bir olay örgüsüne sahip olunması, Mekke'deki tarafların Medine'dekinin aksine az olması, Bu dönemdeki gündelik teolojik tartışmalara zaten Kur'an'da yer verilmesi ve bunların tarihî birer vaka olarak değerlendirilmemesi, ilk muhatapların Hz. Peygamber'den sonra çok geçmeden vefat etmeleri, Mekke'de Peygamber'in modelliğinden ziyade nübüvvetinin öncelenmesi, Müslümanların kurumsallaşmaktan uzak olmaları. Öz, Şaban, "Mekke Döneminin Siyer Kaynakları –Hususiyetleri ve Problemleri Üzerine–", 40-41. *Kur'an Coğrafyası Mekke*, Siyer Yayınları, İstanbul 2015.

deki eserlerden özellikle satır arası okumalarla bilgi kısıntıları derlemekten ve Medine toplumunu anlatan satırlarda az da olsa Mekke dönemine atıf yapan rivâyetleri dikkate almaktan başka bir çözüm de görünmemektedir.

3. USÛL SORUNU

Bundan önceki iki başlıkta ilk dönem İslâm toplumuna dair yapılacak bir sosyal tarih çalışmasında gerekli olan kaynak ve malzemenin kendilerine has sorunları barındırmaları ile birlikte var olduğunu ve araştırmacıların çeşitli yöntemlerle bu sorunların üstesinden gelebileceğini belirtmiştik. Bu başlıkta ise durum öncekilerden daha farklıdır. Zira elimizde –velev ki sorunları ve eksiklikleri olsa da– genel kabul görmüş, tecrübe edilmiş herhangi bir usûl bulunmamaktadır. Ülkemiz akademi dünyasında her ne kadar bu tür çalışmalara yönelim bulunsa dahi yapılan çalışmalar son derece yetersiz durumdadır. Takdir edileceği üzere bu alanda yol alınabilmesi için de usûl kaidelerinin belirlenerek yerleştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda tarih ve sosyal bilimlerden devşirilecek ve ilk dönem İslâm sosyal tarih araştırmalarına uygun olabileceklerin yanı sıra bu alanın kendine has ölçütlerinin de belirlenmesi, çalışmaların kalitesine önemli katkı sağlayacaktır.

Bu arada bu tür sorunların sadece halen başlangıç döneminde olan ilk dönem İslâm sosyal tarihi için söz konusu olmadığını benzer süreçler geçiren Batı tarih yazıcılığının geçmişinde de yaşandığını belirtmeliyiz. Özellikle sosyal tarihin görüş alanı genişledikçe ve topyekûn toplumun tarihi oldukça araştırma tekniklerinin de daha çok çaba istediği muhakkaktır.⁶⁸ Fakat bu durum, onların bulgularının ve usûllerinin birebir uygulanabileceği anlamına gelmemektedir. Örneğin özellikle vurgu yapılan “empati”,⁶⁹ “aktif pasiflik”, “kendini silme”, “evsizlik”⁷⁰ gibi yöntemlerin bizdeki sosyal tarih çalışmalarında herhangi bir şekilde kullanılabilmesi zor görünmektedir.

Konuya dair bir başka örneği Batılı tarihçilerin dinî inancın yoğunluğunu ya da Ortodoksluğunu (sapmalardan uzaklık derecesini) ölçebilmek için kilise ya da şapellere devam edenlerin toplamını yahut Fransa ve İtalya gibi Katolik ülkelerde Paskalya’da komüniona katılanların sayısını dikkate almaları oluşturmaktadır.⁷¹ Ancak buna benzer bir yöntemin ilk dönem İslâm toplumunda dinî hayatın yoğunluğunu ölçmek için kullanılması mümkün değildir. Zira cemaatle namaza devam veya tutulan oruçlar gibi kıstaslardan hareket etmek imkânsızdır. Bunları rakamsal olarak ifade eden herhangi bir istatistik bulunmadığı gibi, bunların çıkarılacağı satır arası okumalar da toplumun tümüne yönelik bir çıkarımda bulunma imkânı vermeyecektir. Bu durumda toplumu, sonraki zaman dilimlerinde veya aynı zamanda farklı mekânlardaki toplumlarla karşılaştırma imkânı da görülmemektedir. Herhangi bir bireyin dinî yaşantısı hakkında bilgiler sunan bazı rivâyetler olsa da bunlardan topluma dair genel sonuçlar çıkartılması ilmî açıdan uygun olmayacaktır. Bununla birlikte sosyal yaşamda sık sık görülen ve esasen bugüne ait problemleri oluşturan kuşak çatışması, yatay ve dikey hareketler, din değiştirme, siyasî iktidarların değişmesi, ekonomik durumun gelişimi gibi sosyolojik olguların sıkı bir takibi gerekmektedir ki, ancak bu şekilde bir takım sağlam veriler elde edilebilecektir.

⁶⁸ Tosh, 99.

⁶⁹ Bkz., Traverso, Enzo, *Geçmişin Kullanma Klavuzu*, çev: Işık Ergüden, Versus Yay., İstanbul; 2009, 25; Pamuk, Akif, *Kimlik ve Tarih –Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı–*, Yeni İnsan Yay., İstanbul 2014, 200.

⁷⁰ Aktif pasiflik, tarihçinin verilerle girdiği etkileşimin ona telkin ettiği muhtelif yollara dalması, kendisine ulaşan çeşitli mesajları duyularını sonuna kadar zorlayarak içine alması ve bu mesajlarla birlikte sürüklenmesidir. Kendini silme ve evsizlik ise, tarihçinin, benliğinin ve kendisini meydana getiren unsurların ona düşündürdüklerinden sıyrılması, kaynakların hissettirdiği dünyanın yabancı olarak o dünyanın dış görünüşlerine nüfuz ederek onu içeriden anlamaya çalışması, eski varoluşuna “eve ait olmayan” birinin gözleriyle bakmasıdır. Kracauer, Siegfried, *Tarih Sondan Bir Önceki Şeyler*, çev: Tuncay Birkan, Metis Yay., İstanbul 2014, 101-109.

⁷¹ Burke, 38.

Batı tarihçiliğinin sosyal tarihte uyguladıkları yöntemlerden bir kısmı da nicel olanlardır. Tarihçiliğin, kişilerden vazgeçerek halk yığınlarını merkezine alması ve sonrasında ekonomik büyüme, sosyal değişim gibi konularla ilgilenmesi bu yöntemlere ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur.⁷² 1950li yıllarda ABD’de ve akabinde özellikle Fransa ve İngiltere’de tarihsel nüfus bilim alanında kullanılan niceliksel yöntemler giderek kültür, bakış açıları, tutumlar ve davranış kalıplarının çeşitli yönlerini keşfetmekte olduğu gibi, ekonomik süreçlerin çözümlenmesinde de yoğun olarak kullanılmaya başlandı.⁷³ Nicel yöntemlerin olmaması durumunda belirli tarih türlerinin yapılamayacağını, fiyat ve nüfus hareketlerinin incelenemeyeceğini belirten Burke, bu yöntemlerin kullanılması sayesinde tarihçilerin daha dikkatli davranmaya başladıklarını, “daha çok” ya da “daha az”, “yükselme” ve “çökme” gibi terimler kullanmadan önce ellerinde niceliğe yönelik kanıtlar bulunup bulunmadığını sorguladıklarını belirtmektedir.⁷⁴

Batı’da kullanılan bu yöntemlerin, toplumsal sınıfların nesnel olmaması, eski kayıtların doğruluğunun kesin olduğundan emin olunamaması gibi bünyesinde barındırdığı sınırlılıkların⁷⁵ yanında ilk dönem İslâm toplumunu incelerken kullanılmasının önünde bazı engeller bulunmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi o dönemde vakalarla eş zamanlı olarak tutulan kayıtlardan yoksun bulunmaktayız. Bu durumda geriye rivâyetlerden yola çıkarak ilgili konuda bir derleme yapmak suretiyle sayısal verilere ulaşmak seçeneği kalmaktadır ki, buradaki sıkıntı ise rivâyetlerin toplumun tamamını yansıtmaması, genellikle Hz. Peygamber, halifeler ve önde gelen sahabîlerin etrafında dönen olayları konu edinmesi, bunun dışındaki rivâyetlerin çok çok az olmasıdır. Bu sınırlılıklardan dolayı toplumun tamamını kapsayan sayısal verilerden hareket ederek nicel yöntemleri kullanmak ve rakamsal kesin sonuçlara ulaşmak pek mümkün görünmemektedir. Fakat bu tür sıkıntılar söz konusu yöntemin ilk dönem İslâm toplumu için hiçbir şekilde kullanılmayacağı anlamına da gelmemektedir. İlk dönem İslâm toplumunda çok eşliliğin oranı hakkında yapılan bir araştırmada⁷⁶ olduğu gibi, rivâyetlere yansıyan belirli bir kesit alınarak onlar üzerinde bir araştırma yapıp sonuçlarının sayısal olarak ifade edilmesi mümkündür. Ancak bunun tüm toplum hakkında kesin bir veri ortaya koyamayacağını gözden uzak tutmamamız gerekmektedir.

Bugünün değer yargılarıyla geçmişin değerlendirilmemesi de sosyal tarihinin bulgularını yorumlarken dikkat etmesi gereken önemli bir husustur. Devrim, ihtilâl, devlet, bireysel özgürlük, katılımcı demokrasi, cumhuriyet gibi kelime ve kavramlarda çağının insanı olan tarihinin onları ayıramayacağı bugüne özgü anlam yüklemeleri vardır.⁷⁷ Bu durum da tarihçiyi, özelden sosyal tarihciyi daha dikkatli olmaya sevk etmelidir. Örneğin Ebû Zerr’i ilk sosyalist olarak tasvir etmek, tarih ve okuyucuya bir şey kazandırmamasının yanında Ebû Zerr’in doğru değerlendirilmesinin de önüne geçecektir.⁷⁸ Hz. Ömer’in kadınların mescide gelmemeleri yönündeki isteğine kendi hanımının itirazını⁷⁹ tek başına alıp, bugünün anlam içeriğiyle “bireysel özgürlük” veya “kadın özgürlüğü” kavramları ile yorumlamak da o toplumu eksik ve yanlış değerlendirmeye sebep olacaktır. Burada yapılması gereken hem bugünün kavramlarını rastgele kullanmamak hem de tekil rivâyetlerden yola çıkmamak ve bir konuda yorum yapabilmek için pek çok rivâyetin göz önünde bulundurulması gerektiğini bilmektir. Aynı Ömer’in, Ebû Bekr’in cenaze-

⁷² Özbaran, 56.

⁷³ Iggers, 44-45.

⁷⁴ Burke, 37.

⁷⁵ Burke, 37.

⁷⁶ Bu araştırma ve ayrıntılı istatistiksel sonuçları hakkında bilgi için bkz., Demircan, Adnan, *Kızların Gömülerek Öldürülmesi ve Çok Kadınla Evlilik*, Beyan Yay., İstanbul 2008, 67-68. Ayrıca bkz., Birekul, Mehmet-Yılmaz, Fatih Mehmet, *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile*, Yediveren Yay., İstanbul 2001.

⁷⁷ Carr, 76.

⁷⁸ Öz, *İslam Tarihi Metodolojisi*, 52.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel (241/855), *Müsned*, I-XII, thk: Ahmed Abdulkerim, Dâru’l-Minhâc, Cidde 2008, I, 7, 140.

sinde kadınları topluca ağlamaktan vazgeçirmek amacıyla içlerinden birini çağırarak vurmuş olduğuna dair rivâyet⁸⁰ dahi tek başına az önceki hükmü geçersiz kılacaktır.

Bu örnekler sadece izlenecek yöntem değil kullandığımız kavramlarda da Batı tarihçiliği ile ayrılmakta olduğumuzu ortaya koymaktadır. Batı'dan alınan kavram ve değerlendirmelerle yapılacak bir İslâm tarihçiliğini bilimsel intihal olarak gören Öz'ün konuya ilişkin görüşleri, “Batı tarih felsefesinin geçen asırda bize dayattığı ve kendi toplumlarının sosyolojik olguları ile örtüşen kabul veya eğilimlerle kendi toplum ve tarihimizi doğru ifade edebileceğimiz oldukça şüphelidir. Müslüman tarihçinin kendi toplum ve kültürel kökenlerine uygun olan eğilimleri/kavramları tespit etmesi ve çalışmasında bunlara dayanması gerekmektedir. Batı'daki ihtilâl veya devrimlerin sosyal sonuç değerlendirmelerini alıp kendi toplumuna adapte etmenin, bilimsel tembellikten ziyade bilimsel intihalle eşdeğer bir tutum olduğu kanaatini taşımaktayız. Bundan mutlak kaçınmak şeklinde bir iddiamız olmamakla birlikte itiraz ettiğimiz husus sadece (yer ve toplum isimlerini değiştirerek) birebir uygulamalardır”⁸¹ şeklindedir.

En önemli amaçlarından ve işlevlerinden birisi, insanlığa yeni ve kenarda kalmış bilgileri kazandırmak olan araştırmacının⁸² bunu gerçekleştirebilmek için mevcut malzemeden azamî ölçüde yararlanmanın usûlünü bilerek (sosyal tarih araştırmaları için, oluşturarak) çalışmalarını sürdürmesi gerekmektedir. Bu noktada önemli olan sosyal tarihinin neyin kendisi için önemli olduğuna karar vermesi ve aynı nesneyi ya da aynı belgeyi, tamamen farklı sorunlarla ve başka tarihçilerin sormuş oldukları soruları hiç önemsemeden inceleyebilmesidir.⁸³ Örneğin Hz. Ömer dönemi fetihleriyle ilgili rivâyetleri sosyal tarihçilik açısından yeniden ele alarak, eşleri asker olan Medineli kadınların şehirdeki yaşamlarını eşlerinin yokluğunda nasıl sürdürdüklerine, idarenin onların türlü sorunlarına getirdiği çözümleri görmek imkan dâhilindedir.

Kaynaklarımızın siyasî tarih ve biyografi ağırlıklı olduğundan söz etmiştik. Bu da sosyal tarih araştırmalarında satır arası okumalara yönelmeyi gerekli kılmaktadır. Bu şekilde siyasî bir olaydan dahi, sosyal tarihe ilişkin bilgi çıkarmak mümkün olabilecektir. Örneğin Hz. Osman dönemi fitne hâdiseleri ve Halife'nin öldürülmesi ile sonuçlanan olaylara dair pasajlardan satır arası okumalar sayesinde Medine'de iç ve dış göçün etkisi, iktisadî değişimler, kuşak çatışmaları, kabile olgusunun toplumdaki etkinliği/pasifliği, Muhâcir-Ensâr arası ilişkiler hatta bazı rivâyetler özelinde evlerin yapısı, cenaze törenleri, kıyafetler gibi sosyal hayata dair bilgilere ulaşmak mümkündür.⁸⁴

Konuyla ilgili Humphreys'in tespiti ise, “Biz, toplumsal sınıflar, şehir yerleşimi ve benzeri şeyleri bilmek isteyebiliriz; ancak erken dönem Müslüman tarihçiler –siyasî meşruiyet, adil yönetimin doğası, Hz. Muhammed'in çağrısının kurtarıcı vaadi akıp giden olaylar tarafından gerçekleştirildi mi yoksa olaylar onu yalanladı mı gibi– başka sorularla ilgileniyorlardı. İslâm tarihinin gerçeklerini temsil edecek olan isimler, hareketler, sözler ve tarihler bu çerçevede belirlenmiştir ve biz bunlarla yetinmek durumundayız” şeklindedir.⁸⁵ Kendi tespitine Humphreys, “Bazı durumlarda Müslüman tarihçilerin kendi terimleriyle sordukları soruları yenileyerek bir ilerleme kaydedebiliriz. Örneğin Osman'ın başarısızlıklarının onun görevden alınmasını ve öldürülmesini gerektirip gerektirmediğini tartışmadan, bunun yerine onun

⁸⁰ İbn Sa'd, III, 191; İbn Şebbe, I, 358; Belâzurî, Ensâb, X, 95; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber el-Kurtubî (463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, thk: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1992, II, 430; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fî'l-Târîh*, I-X, thk: Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, II, 267-268.

⁸¹ Öz, Şaban, *İslam Tarihi Metodolojisi*, İz Yay., İstanbul; 2012, 63.

⁸² Baykara, Tuncer, *Tarih Metodu –Öğrenme, Araştırma ve Yazım–*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014, 73.

⁸³ Evans, 178.

⁸⁴ Köse, 310.

⁸⁵ Humphreys, R. Stephen, *İslam Tarihi Metodolojisi –Bir Sosyal Tarih Uygulaması–*, çev: Murtaza Bedir-Fuat Aydın, Litera Yay., İstanbul 2004, 123.

muhafiflerinin toplumun hangi kesimlerinden beslendiğini sorabiliriz. Bu şekilde kendi sorularımızı Müslüman tarihçilerinkine uyumlu hale getirerek bize miras bıraktıkları malzemenin azamî ölçüde kullanımını sağlayabiliriz” şeklinde bir çözüm getirmektedir.⁸⁶

İlk dönem İslâm toplumu sosyal tarih incelemelerinde gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da topluma bütün olarak bakma gerekliliğidir. Tarihi parçalara ayırarak incelemek gerekliliğini ifade eden Frank Ankersmith’e, verilen yanıt, bunun “çok az kişinin yazmak, çok daha az sayıda insanın ise okumak isteyeceği yeni bir antikacılığı savunmak” olduğu şeklindeydi.⁸⁷ Tosh ise, J.H. Hexter’in “tünel bakışı” olarak adlandırdığı bu tutumu, özellikle sosyal bilimlerin teori ve teknikleriyle çalışan tarihçilerde yoğun görülen bir meslek hastalığı olarak nitelendirmektedir.⁸⁸ Oysa toplum halinde yaşayan insanların karmaşık sosyal bağları vardır ve bu nedenle toplumu sadece belirli konularda incelemek olayların bütününe görmeye engel olacaktır. Bir ailenin ferdi, toplumun bir üyesi, devletin bir vatandaşı, çarşı pazarda bir müşteri, eğitim faaliyetlerinin bir parçası, herhangi bir davanın tarafı, sağlık kurumlarının bir çalışanı veya muhatabı konularında olabilen bireyi ve toplumu incelerken mümkün olduğunca bir bütün halinde değerlendirmek, yaşantısına etki eden ve kendisinin de etkilediği tüm alanları ele almak gerekmektedir. Toplumun demografik yapısı, kurumlar, günlük yaşam, iktisadî ilişkiler, dinî hayat gibi tüm alanları kapsayan bir çalışma o topluma dair daha bütüncül ve sağlıklı veriler sunacak,⁸⁹ toplum üzerinde daha genel geçer izahlar yapmasına imkân sağlayacaktır.⁹⁰

Bu bütünlüğün bir yönünün de zaman itibarıyla toplumun devamlılığı olduğunu belirtmeliyiz. Zira yukarıda da temas ettiğimiz üzere sosyal hâdiselerde, birbirinden bağımsız olan ve kesin çizgilerle ayrılan dönemler değil âdeta bir hat boyunca seyrini devam ettiren süreçler söz konusudur. Örneğin dört halife dönemi pek çok yönden Hz. Peygamber zamanının devamı niteliğinde olup İslâm öncesi dönemden de izler taşımaktadır. Bu yıllarda yaşayan pek çok isim, yetişkinlik dönemleri de dâhil olmak üzere hayatlarının bir bölümünü cahiliye döneminde geçirmişlerdir. Dolayısıyla o dönemlerin pek çok izinin sonraki yıllarda da görülmesi tabii bir durumdur.⁹¹

Toplum yaşamındaki devamlılık, o toplum hakkında yorum yapma aşamasında göz önünde bulundurulması gerekli önemli bir husustur. Bununla birlikte elbette ki çalışmalarda bir zaman sınırı yapılması gerekmektedir. Herhangi bir zaman sınırı belirlemeden örneğin Mekke’de sosyal hayatı çalışmak mümkün değildir. Bu sınırlamayı yapabilmek ve mevcut verileri dönemsel olarak tasnif edebilmek için de belirli kriterler göz önünde bulundurulmalıdır. Rivayetlerin bütünü göz önüne alındığında çok az sayıda olan zaman kaydı mevcut ise, tasnifte en doğru sonuca gitmemizin ölü açılmaktadır. Rivayette adı geçen tarihî şahsiyetlerin biyografileri de dönemsel tasnife katkı sağlayan bir başka unsurdur. Herhangi bir şahsiyetin yaşadığı zaman aralığını, hayatındaki belli başlı olayları bilmek, söz konusu rivayetin geçtiği dönemin kaydını önemli ölçüde sağlamaktadır. Metinde yer alan gelenek görenekler, vergiler gibi çeşitli unsurlar ve varsa râvî veya müelliflerin şerh ve izahları da bir sosyal hâdisenin dönemini belirlemede yardımcı olmaktadır. Ancak tüm bunlara rağmen sosyal tarih çalışmalarında noktasal tarihe ulaşmanın çoğunlukla mümkün olmadığını belirtmemiz gerekmektedir.⁹² Zaman belirlemenin bu güçlüğüne mukâbil coğrafya ve mekân belirlemede sosyal tarihçi daha belirli çizgilerle karşılaşmaktadır. Zira

⁸⁶ Humphreys, 123.

⁸⁷ Evans, 176.

⁸⁸ Tosh, 105.

⁸⁹ Köse, 311.

⁹⁰ Öz, *İslâm Tarihi Metodolojisi*, 97.

⁹¹ Köse, 309-310.

⁹² Köse, 310.

rivâyetlerin çoğunluğunun hangi coğrafyada gerçekleştiğine dair karineler ya açıktır ya da adı geçen şahısların biyografilerinden çıkarılmaktadır. İlk dönem İslâm toplumuna dair sosyal tarih çalışmalarında ise coğrafi sınırlar çok daha dar kapsamlı olmaktadır.

İslâm toplumunun tarihi hakkında yapılacak çalışmalarda ele alınması gereken, nedenleri ve sonuçları ile birlikte toplumsal değişimler, yabancılaşma, ötekileşme (mevâlî), yatay ve dikey hareketler, göç gibi çeşitli problemler bulunmaktadır.⁹³ Bu tür hareketlilik mevcut yapının sürdürülmesine engel olmaktadır ve bu yönüyle sadece İslâm sosyal tarihçiliğinin değil dünyadaki genel sosyal tarihçiliğin önem verip incelediği konulardır. Örneğin mevâlî gibi, kalıcı bir toplumda statü kazanan veya kaybeden kesim hep ilgi çekmiştir.⁹⁴ Toplumsal yapı ile toplumsal değişimi araştıran bir tarihçi ile sosyal bilimcinin büyük ölçüde örtüşen dertleri,⁹⁵ bu alanda çalışan tarihçinin sosyal bilimlerin bazı yöntemlerini de kullanmasına imkân vermekle birlikte bunun ilk dönem İslâm toplumu söz konusu olduğunda birebir uygulama olanağının bulunmadığını da belirtmeliyiz. Örneğin bu tür toplumsal hareketliliğin tarihinde hareketlilik hızındaki ve biçimlerindeki değişme gibi iki önemli sorun vardır ve buna dair sorular hep karşılaştırmalı olarak sorulmakta, iki coğrafya veya iki zaman dilimi bu açıdan karşılaştırılmaktadır. Karşılaştırmalı niceliksel bir yaklaşım adeta kendini zorlasa da⁹⁶ bu mekân veya zaman karşılaştırmalarının ilk dönem İslâm toplumu için uygulanabilmesi iki açıdan zor görünmektedir: Bu toplumun Hz. Peygamber ile birlikte yaşama, din değiştirme ve ağırlıklı olarak sahabe olma nedeniyle kendine has karakterinin olması ve aynı dönemde diğer yerleşim birimlerinin toplumsal hareketliliğine dair elde hazır veri bulunmaması.

Olgularını ortaya koyup düzenledikten sonra tarihçinin yapacağı iş onları yorumlamaya geçmektir.⁹⁷ Burada dikkate alınması gereken nokta, hâdiseleri bağlamından koparmamak, zorlama yorumlarla uzak ve hatta mümkün olmayan çıkarımlarda bulunmamaktır. Özellikle de bugün popülarite adına bir takım uç görüşlerin serdedilmesini tarihçilik olarak tanımlamak pek doğru olmayacaktır.

SONUÇ

Çerçevesi ilk dönem İslâm toplumu olarak çizilmiş İslâm sosyal tarih yazıcılığının durumuna ilişkin tespitlerimizi, bu çalışmalarda karşılaşılan sorunları ve bunlara yönelik çözüm önerilerimizi maddeler halinde şu şekilde ifade edebiliriz:

1. Ülkemizde İslâm tarihinin sosyal alanına dair eserler yeni ve özellikle de lisansüstü tez çalışmaları şeklinde görülmeye başlanmıştır. Henüz başlangıç döneminde olan İslâm sosyal tarih yazıcılığı, yeni bir tür olması nedeniyle çeşitli sorunlarla karşı karşıyadır.
2. Bu sorunları kaynak, malzeme ve usûl sorunları olarak ana başlıklar halinde belirlemek mümkündür. Bunların pek çoğunun giderilmesi mümkün olmamakla birlikte mevcut literatürden azamî ölçüde ve doğru bir şekilde yararlanmanın yoluna gitmemiz gerekmektedir.
3. Neyin sosyal tarih açısından bilgi değerine sahip olduğu sorusuna verebileceğimiz yanıt, “toplumla ilgili olan her şey” şeklindedir.

⁹³ Öz, *İslâm Tarihi Metodolojisi*, 71.

⁹⁴ Tosh, 98.

⁹⁵ Kracauer, 45.

⁹⁶ Burke, 65.

⁹⁷ Kracauer, 111.

4. Klasik ve orta dönemde sosyal hayata dair birkaç istisna dışında müstakil eser yoktur. Siyasî tarih ve biyografi ağırlıklı olan mevcut kaynaklar geniş çaplı bir taramadan geçirilerek istenilen konudaki bilgiler bir araya getirilmek suretiyle sosyal tarih çalışması yapmak mümkündür.

5. Konunun türüne göre farklı türden kaynaklar bizim için birincil kaynak konumuna geçebilmektedir. Önemli olan kaynak türlerini iyi tanıyarak çalışma için öncelikli olan türün tespitidir.

6. Malzeme açısından yetersizlik ve dağınıklık şeklinde iki tür sorun vardır. Bunları aşmanın yolu da satır arası okumalardan ve kendi sorularımızı belirleyerek malzemedeki konumuza uygun cevapları almaktan geçmektedir.

7. İslâm'ın Mekke dönemi söz konusu olduğunda malzeme yetersizliği kendisini çok daha fazla göstermekte olup bu eksikliğin yansımalarını bir ölçüde telafi edebilmek için yine satır arası okumalara ve diğer kaynak türlerine yönelmek gerekmektedir.

8. Usûl konusundaki sorunlar ise alandaki çalışmaların artırılması ve buna bağlı olarak takip edilen usûlde en iyinin yakalanması ile giderilecektir. Zira mevcut çalışmaların nicelik yönünden azlığı, ortak ve yeterli bir usûlün ortaya çıkmamasının nedenlerinin başında gelmektedir.

9. Batı'daki sosyal tarih araştırma ve uygulamalarındaki usûllerin birebir alınarak İslâm sosyal tarihçiliğinde uygulanması yerine kendimize has kaidelerin oluşturularak kullanılması daha doğru çıkarımlarda bulunulmasının yolunu açacaktır.

10. Çalışmalarda varılan sonuçların ifade edilmesinde de Batı'nın veya günümüzün popüler kavramları yerine ilk dönem İslâm toplumunu doğru ifade edebilecek olanlara yönelmek daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmasına yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel (241/855), *Müşned*, I-XII, thk: Ahmed Abdulkarim, Dâru'l-Minhâc, Cidde 2008.
- Âlûsî, Mahmûd Sükrü el-Bağdâdî (1270/1853), *Bülûğ'u'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâl'i'l-Arab*, I-III, tsh: Muhammed Behcet el-Eserî, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut tz.
- Baykara, Tuncer, *Tarih Metodu –Öğrenme, Araştırma ve Yazım–*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, Şirketu Tab'i'l-Kütüb'i'l-Arabiyye, Kahire 1901.
- , *Ensâbu'l-Eşrâf*, I-VII, thk: Muhammed Yalavî, Klaus Schwarz Verlag, Beyrut 2002.
- Bloch, Marc, *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, çev: Ali Berktaş, İletişim Yay., İstanbul 2015.
- , *Feodal Toplum*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yay., İstanbul 2016.
- Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I-II, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1990.
- Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, çev: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013.
- Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Mahebûb el-Kinânî el-Leysî (255/869), *el-Bühalâ'*, thk: Tâhâ el-Hâcîrî, Dâru'l-Me'ârif, Kahire tz.
- , *Kitâbü'l-Bürsân ve'l-'Urcân ve'l-'Umyân ve'l-Hûlân*, thk: Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cil, Beyrut 1410/1990.
- , *Kitâbü'l-Tebessur bi't-Ticâre*, Matba'atü'r-Rahmâniyye, Mısır 1354/1935.
- , *Mecmû'u Resâil'i'l-Câhız*, thk: Tâhâ Hâcîrî, Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1983.
- , *Cimriler*, çev: Zehra Güney Gökdemir, Şule Yay., İstanbul 2008.
- Carlyle, Thomas, *Kahramanlar*, çev: Behzat Tanç, Kutluğ Yay., İstanbul 1976.
- Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir?*, çev: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yay., İstanbul 2011.
- Chirôt, Daniel, "Marc Bloch'un Toplumsal ve Tarihsel Manzarası", *Tarihsel Sosyoloji – Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler–*, ed: Theda Skocpol, çev: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, ss. 22-46.
- Cobb, Richard, *The Police and the People: French Popular Protest, 1789-1820*, Clarendon Press, Oxford 1970.
- Demircan, Adnan, *Kızların Gömülerek Öldürülmesi ve Çok Kadınla Evlilik*, Beyan Yay., İstanbul 2008.
- Ercan, Yavuz, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik*, Turhan Yay., Ankara 2010.
- Evans, Richard J., *Tarihin Savunusu*, çev: Uygur Kocabaşoğlu, İmge Yay., Ankara 1999.
- Humphreys, R. Stephen, *İslam Tarih Metodolojisi –Bir Sosyal Tarih Uygulaması–*, çev: Murtaza Bedir-Fuat Aydın, Litera Yay., İstanbul 2004.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber el-Kurtubî (463/1071), *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, thk: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1992.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferid*, I-IX, thk: Müfid Muhammed Kumeyhâ, Dâru'l-Kütüb'i'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî (235/849), *el-Musannef*, I-XVI, thk: Hamed b. Abdillâh-Muhammed b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2004.

- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî (230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-XI, thk: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî (262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, I-II, thk: Ali Muhammed Denrel-Yâsin Sadüddîn Beyân, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2012.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-X, thk: Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk (385/995), *el-Fihrist*, thk: İbrahim Ramazan, Dâru'l-Mârif, Beyrut 1994.
- Iggers, George G., *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'sa fi Sınâati'l-İnşâ*, I-XV, thk: Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Köse, Feyza Betül, *Medine'de Sosyal Hayat – Dört Halife Dönemi–*, Mana Yay., İstanbul 2016.
- Kracauer, Siegfried, *Tarih Sondan Bir Önceki Şeyler*, çev: Tuncay Birkan, Metis Yay., İstanbul 2014.
- Langlois, Ch. V.–Seignobos, Ch., *Tarih Tetkiklerine Giriş*, çev: Galip Ataç, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010.
- Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İSAR Vakfı Yay., İstanbul 2008.
- , "Bir İslâm Tarih Felsefesi Tezi: İnsanlar Zamanlarına Uyarlar", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. İFD*, 2008, c. 6, sayı: 12, ss. 85-100.
- , *İslam Tarihi Metodolojisi*, İz Yay., İstanbul 2012.
- , "Mekke Döneminin Siyer Kaynakları –Hususiyetleri ve Problemleri Üzerine–" *Kur'an Coğrafyası Mekke*, Siyer Yay., İstanbul; 2015, ss. 39-52.
- Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihi ve Toplum*, Yakin Yay., İzmir; 2015.
- Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yay., Ankara 2010.
- Pamuk, Akif, *Kimlik ve Tarih –Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı–*, Yeni İnsan Yay., İstanbul 2014.
- Semhûdî, Nûruddin Ali b. Ahmed (911/1506), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, I-II/1-4, Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 2009.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük (Târîhu't Taberî)*, I-XI, thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Mısır 1966.
- Thompson, Paul, *Geçmişin Sesi –Sözlü Tarih–*, çev: Şehnaz Laykel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, çev: Özden Arkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013.
- Traverso, Enzo, *Geçmişin Kullanma Klavuzu*, çev: Işık Ergüden, Versus Yay., İstanbul 2009.
- Veyne, Paul, *Tarih Nasıl Yazılır?*, çev: Nihan Özyıldırım, Metis Yay., İstanbul 2014.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî'l-Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Kitabu Müşâkeleti'n-Nâsi li-Zamânihim ve ma Yeğlibu aleyhim fi Külli Asr*, thk: William Millward, Daru'l-Kitâbî'l-Cedid, Beyrut 1980.